

Красимира МУТАФОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

НАКАЗАНИЯ И САНКЦИИ, НАЛАГАНИ НА ПРАВОСЛАВНИ СВЕЩЕНИЦИ И ЕНОРИАШИ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XVII – XVIII ВЕК (ПО ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТАЛЕН МАТЕРИАЛ)

Krasimira MUTAFOVA

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

PENALTIES AND SANCTIONS IMPOSED UPON ORTHODOX PRIESTS AND PARISHIONERS IN THE BALKANS DURING THE 17TH – 18TH CENTURIES (ON OTTOMAN DOCUMENTARY MATERIAL)”

The study is focused on the ecclesiastical penalties and sanctions (one of the most sufficient aspects of the development of Christianity, since the formation of the Christian church, worship and cult), imposed on the Orthodox clergy and parishioners in the Balkans during the 17th and 18th cc., an especially dynamic and controversial period in the history of the Orthodox Church under the Ottoman rule. In the study are discussed unpublished documents from the “*Piskopos kalemi*” fund of *Baюbakanlэк Osmanlэ Arюivi* – Эстанбул – patriarchal and metropolitan pleas (*arzuхals*), public petitions (*mahzars*) and various types of sultan orders (*fermans*, *hыkms*, etc.), as well as a large part of the published Patriarchal and Metropolitan *berats* and others. The comparative analysis of this complete information and the cases of Orthodox canonical law, especially the nomocans of the 17th and 18th cc., gives the opportunity to comment in details the different types of ecclesiastical punishments and sanctions imposed on laymen and clergy (priests and bishops) concerning: problems encountered in collecting church taxes and charges; a different type of “deviations” from moral-ethical Christian norms and canonical requirements; the family-marriage relationships of the parishioners. The commented documents reveal not only the complete register of applied church punishments against the clergy and the laity – penances (fasting, prayer, pilgrimage), temporary and full excommunication, the significant “haircut” of the priests, but also the peculiarities and essential features of applied church law.

Keywords: Christianity, Islam, Orthodox Church, ecclesiastical penalties and sanctions, patriarchal and metropolitan pleas (*arzuхals*), public petitions (*mahzars*).

Историята на православната църква на Балканите през XVII и XVIII в. е един от най-динамичните и противоречиви периоди в развитието ѝ в условията на османско господство. Седемнадесети век е век не само на политическо противопоставяне, но и на подчертан религиозен сблъсък между хрис-

тиянството и исляма и на напрежение в обществената атмосфера. Ислямската религия се налага не само като обединителен център на османската власт, но и като основен водораздел в обществото, а борбата за душата на човека става основен императив и на християнството, и на исляма. Не би било пресилено да се каже, че именно през XVII, а и през следващия век, православната църква активизира всички възможни механизми за дисциплиниране на паството си. Сред тях безспорно са и наказанията и санкциите, засвидетелствани както в житийната и дамаскинарска литература, така и в османската документация, пряко свързана с функционирането на православните структури като част от институциите на османската държава.

Църковните наказания и санкции, налагани на духовници и миряни, са една от най-същностните страни в развитието на християнството още в епохата на формиране на християнската църква, богослужение и култ. Те, освен това, са пряко свързани със съдебната юрисдикция на християнската църква – „стара колкото самата църква“. Достатъчно е да посоча, че в писмото си до коринтяните ап. Павел, определяйки правилата, които регулират отношенията между християните, порицава тези, които се обръщат към несправедливите и нелоялни светски (държавни съдии) за разрешаване на конфликтите си (Pantazopoulos 1967: 35). Самото право, прилагано от Църквата, е наречено от нея божествено или свещено.

Църквата прави опит да наложи патриаршеското право, т.е. своите решения, и да провежда правните си норми чрез прилагането именно на духовни санкции и наказания (Pantazopoulos 1967: 35):

- епитимии (пост, молитва, поклоничество);
- малко и голямо отлъчване от църквата: афоресване (временно отлъчване) и анатемосване (пълно отлъчване от църквата).

Афоресването, при което отлъченият се лишава от участието в ритуалите на християнското богослужение и от правото на причастие, може да се прекрати след изтичането на срока на епитимийното наказание, като продължителността е обикновено до 3 години. Счита се, че много рядко се практикува т.нар. анатемосване, т.е. пълно отлъчване, което църквата прилага само в краен случай при най-тежки престъпления¹.

Църковните наказания и санкции, от друга страна, са пряко свързани със съдебната юрисдикция на християнската църква и институциите за налагане на църковното право. На първо място, това са митрополитски и епископски съдилища в провинциите и патриаршеският съд в Константинопол. Съставът на епископските съдилища е различен съобразно времето и мястото. В някои места епископът съди сам, на други – заедно с духовенството или с помощта на някои от миряните. Митрополитските и епископските съдилища имат изключителна юрисдикция по отношение на въпросите, засягащи междуличностните

---

¹ По-подробно относно църковните наказания и санкции за миряни и духовници вж. Милашъ 1904: 488–500.

конфликти, свързани с религията, като Църквата се опитва да разшири юрисдикцията им и върху гражданските дела на базата на презумпцията за компетентност (Милашъ 1904: 463–469). На второ място, е Св. Синод, председателстван от патриарха, който е съдебна инстанция за църковните области на всяка патриаршия (Pantazopoulos 1967: 53; Милашъ 1904: 469). Компетенциите на патриаршеския съд съответно са от първа, втора и трета инстанция, съобразно спецификата на повдигнатите дела, включително и срещу патриарха. Като трета, последна инстанция, патриаршеският съд постановява окончателното решение по всички дела, разглеждани в митрополитските и епископските съдилища. Извън тези три съдебни инстанции съществува и една по-малка – протопрезвитерска (наместническа), в пряка зависимост от съответния епархийски епископ (Милашъ 1904: 463–465).

Въпреки съществуващите съмнения относно характера на съдебната юрисдикция на църквата – т.е. дали е задължителна, или не, респ. как точно се следи за ефективността на наложените наказания – наличните източници сочат, че още по времето на император Константин Велики действието на епископските съдилища се утвърждава на законодателно ниво, като те разширяват юрисдикцията си при Юстиниан (527–565). Впоследствие посредством т.нар. *новели/novellae* (закони) на византийските императори случаите, свързани с годежи, бракове и осиновяване се отнасят само към епископските съдилища и така духовното правосъдие практически се отделя от светското. С *новелите* на Константин II Порфирогенет (913–959) и Мануил Комнин (1143–1180) съдебните процеси срещу убийците също се отнасят към епископските съдилища (Pantazopoulos 1967: 36–37).

Позициите на църковните съдилища и съдебната юрисдикция достигат своята кулминация след падането на Константинопол и установяването на Латинската империя през 1204 г., когато държавната власт на практика се поема от Църквата. Дори и след възстановяването на Византийската империя, държавата така и не преминава към пълна съдебна и законодателна реорганизация (Pantazopoulos 1967: 38). От безспорно важно значение е, че с течение на времето съдебната юрисдикция на Църквата обхваща всички случаи от частното право. През последните години преди падането на Константинопол, както отбелязва N. Pantazopoulos, един от изследователите на приложението на църковните закони през османския период, Църквата се е чувствала толкова силна, че чрез нейните духовни наказания е било възможно да се отменят решения, издадени от императорския съд, и тя е била в състояние да предложи разрешение на съответните противоречия съобразно собствените си възгледи (Pantazopoulos 1967: 41–43).

Т.е. още през последните два века преди падането на Константинопол Църквата започва да заменя държавата по отношение на съдебната власт. Така погледнато султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1458), който след падането на Константинопол през 1453 г. урежда статута на християнските църковни

структури и правно гарантира правомощията им при спазването на конкретно определени ограничения², на практика узаконява едно вече съществуващо положение. Без да навлизам в детайлите на тази проблематика, ще припомня само, че султанът не само да признава дотогавашния статут на константинополския патриарх, но и значително разширява политическите и юридическите му правомощия („...*да управлява църквата с не по-малко власт и авторитет отколкото при византийските императори*“)³.

От времето на Мехмед II датира не само унифицирането на политиката към немюсюлманските поданици, но се поставя и началото на документализиране дейността на религиозните им институции. До края на XVIII в. към дефтерхането съществува т.нар. отделение *Пископос мукатаасъ калем* („Канцелария за епископските дела“), наречено през XIX в. *Пископос халифеси калем*, в което се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви. Запазеният архивен материал от документооборота на тази канцелария, каталогизиран във фонд *Piskopos kalemi* на Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция⁴, дава реална възможност за цялостно проучване на историята на православието на Балканите. В редица непубликувани документи от този фонд – патриаршески и митрополитски молби (*арзухал*), колективни прошения и различен тип султански разпореждания (фермани, *хюк* и др.), както и в немалка част от публикуваните патриаршески и митрополитски берати и фермани⁵, се съдържа провокативна и в немалка степен уникална информация относно прилагането на един от най-старите механизми за регулиране на отношенията между миряни и духовници в историята на църквата и църковното право – църковните санкции и наказания.

Сравнителният анализ на тази пространна информация с казусите на православно канонично право и особено с номоканоните от XVII и XVIII в. дава

---

² Вж. и Yavuz 1984: 1119–1149.

³ Спорен е въпросът за писменото потвърждаване на дадените на Генадий Схоларий правомощия. Според N. Pantazopoulos например много е вероятно бератът и ферманът, връчени от Мехмед II, наистина да са станали жертва на пожара в патриаршията от нач. на XVI в. (Pantazopoulos 1967: 25). Вж. по-подр. Мутафова 2013: 37–38, 40.

⁴ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul*.

⁵ Върху издаваните в полза на православните йерарси берати и фермани съществува обширна специализирана литература. Тук едва ли е възможно да бъде представена дори малка част от публикуваните преводи и изследвания. Вж. напр. Кабрда 1957: 378–405; Кабрда 1951; Кабрда 1955: 136–169. Заслужават внимание публикациите на сръбските османисти (Тричковић 1980: 61–162; Шулегић 2010: 177–193) и изследванията на гръцкия османист П. Конортас върху Вселенската патриаршия, базирани на десетките, преведени от него берати и фермани (Κονόρτας 1998) и др.

възможност да се коментират в детайли различните типове църковни наказания и санкции, налагани на миряни и духовници (свещеници и епископи), по повод на:

- възникнали проблеми при събиране на църковните данъци и такси;
- различен тип „отклонения“ от нравствено-етични християнски норми и канони;
- семейно-брачните отношения на енориашите;
- констатирани провинения от църковен и светски характер, изискващи намесата на централната и локалната османска власт.

Преди всичко ще отбележа, че въпросът за ефективното прилагане на църковните санкции и наказания и общовалидният им характер във всички епархии на Православната църква на Балканите са пряко свързани с периметъра на правомощията ѝ **в религиозно, семейно-брачно и имуществено отношение** спрямо централната османска власт и спрямо подведомственото ѝ паство.

Пряк израз на предоставените правомощия безспорно са притежаваните от православните йерарси султански берати и фермани. В подкрепа могат да се посочат и многобройните патриаршески молби, съставяни във връзка с издаването, подновяването или възстановяването на изгубени берати, най-ранните от които са от 1686 г., а най-късните – от 80-те години на следващия век. С подчертана плътност на информацията се отличават пояснителните султански заповеди, издавани във връзка със спазването на указанията в бератите условия. Сред този, сравнително еднотипен изворов материал, с несъмнено стойностна информация се отличават извлеченията от патриаршеските берати, съдържащи договорни условия за тяхното издаване, съставени преди 4 *ребиолахър* 1132 (14.02.1720) г. (BOA, D. PSK. 8/52). Документът е отправен за изследването на правния статус на православните архиереи и подведомственото им паство, доколкото в него са включени както правните казуси в старите договори на константинополските патриарси, макар и без дата на съставянето им, така и условията на бератите, споменати във височайшия ферман от 25 *шабан* 1136 (19.05.1724) г.

Всички тези митрополитски берати и фермани и отправените до султана патриаршески и митрополитски молби разкриват не само пълния регистър на налаганите църковни наказания и санкции в отговор на различните провинения на клира и миряните – от епитимии до афоресване и анатемосване на провинилите се, но и специфичните особености на прилаганото църковно право. Коментирани тук документи, освен това, дават възможност да бъдат проследени ефективността и общовалидният характер на прилаганите църковни санкции и наказания във всички епархии на православната църква на Балканите.

Особено място сред налаганите санкции и наказания заема знаковото „отрязване на косата“ на провинилите се попове, които отказват да плащат *мири рюсум*. Наказание, което неизменно фигурира в митрополитските берати и фермани и отправените до султана патриаршески молби през XVII и XVIII в. Най-ранният му вариант (в тук разискваните документи) е засвидетелстван в

молбата на константинополския патриарх Дионисий IV⁶ от 1686 г.: „Когато споменатият [митрополит] според нашата традиция наказва поповете и свещениците, които отказват да плащат *мири рюсум*, **като им реже косите, уволнява ги и дава църквите им на друг** (подч. а.), никой да не му пречи“ (BOA, D. PSK. 1/65).

Така фиксирните санкции, които се преповтарят с незначителни различия в почти всички молби на константинополските патриарси Дионисий IV, Калиник и др., както и на охридските и сръбските архиереи през XVII и XVIII в., всъщност съответстват на наказанията, наложени с 21 правило на Шестия Вселенски (Трулски) събор (Милаш 1911: 494–495). Въпросното правило се отнася за свещенослужители, които са извършили тежки канонически престъпления (*ἐγκλημα*), за които са „низвергнати“ и окончателно и завинаги са лишени от сана си (*παντελει καὶ διηκεκεῖ καθαιρέσει υλοβαλλομενοι / perfectae ac perpetuae depositioni subjecti*), следователно и от благодатта (*τῆς χάριτος ἐμλεπτόκασι / a gratia exciderunt*), с която са удостоени при ръкополагането им, като така изпадат в категорията на миряните (*ἐν τῷ τῶν λαϊκῶν ἀπωθούμενοι τόπῳ*, in laicorum locum detrusi sunt), в която са били дотогава. Т.е. става въпрос за най-тежкото наказание, на което би могъл да бъде подложен свещенослужител, след което той престава да бъде и фактически, и юридически член на клира, бива зачеркнат от списъка на свещенослужителите и преминава в категорията на миряните.

В тълкуванията на 21-то правило на Шестия Вселенски събор се уточнява, че ако низвергнатият по този начин свещеник се покае за извършения от него грях, за който той е отстранен и лишен от благодат, правилото му позволява да поддържа външния си вид на свещеник, но нищо повече. Ако не се покае, това му се забранява. В по-късните тълкувания – Номоканонът на Теодор Валсамон например – се посочват различията между косата, постригана по примера на духовенството и постригана, подобно на миряните (Милаш 1911: 495). Относно „постригването на косата“ (букв. „отрязване на косата“), което се споменава в почти всички коментирани османски документи, са необходими няколко пояснения.

В ранните векове от съществуването на християнството, когато духовенството не се различава във външния си вид от този на миряните, то постригва косата си и бръсне брадата си подобно на тях. Дължината на косата на клириците е многократно разисквана още в апостолските наставления и послания⁷. През четвъртото столетие великите светци на църквата преповтарят

---

⁶ Патриарх Дионисий IV (края на март 1686 – 12 октомври 1687 г.) – за четвърти път на патриаршеския престол.

⁷ В Посланието на ап. Павел до коринтяните например не се препоръчва дълга коса за мъжете – „Нали и самата природа ни учи, че е безчестие за мъж, ако си оставя коса“ (Първо послание на ап. Павел до коринтяните, 11:14), (Библия 1982: 1415). Ап. Петър също препоръчва на вярващите да пострижат косата си в знак на смирение, в сравнение с езичниците, които се хвалят с дългата си коса.

апостолските постановления, в които се предписва никой да не си пуска дълга коса и прилежно да я постригва, както и да няма никакъв специален знак от коса върху главата⁸. Най-ранните сведения за постригване на косата на темето на духовниците на Запад датират едва от втората половина на VI и първата половина на VII в. В приетите решения на Третия и Четвъртия (638 г.) събор в Толедо (Испания), когато е издаден 41 канон, се утвърждава този специфичен начин на постригване (Милаш 1911: 496–497), който алегорично напомня на трънения венец на Христос. На Изток, до т.нар. Трулски събор (691–692)⁹, в паметниците на Източната църква липсват сведения за съществуването на т.нар. папалитра (гр. *παλαθήτρα*) или тонзура (лат. *tonsura*) – постриганото място на темето, символ на отричането им от светски живот (Милаш 1911: 497). На Трулския събор обаче всички представители на клира са постригани по подобен начин и впоследствие той е общоприлаган¹⁰.

Предполага се, че през XV в. папалитра най-вероятно имат всички православни свещеници. В по-късните източници, след Теодор Валсамон, макар и да не се говори ясно за тонзура (папалитра), се отбелязва постригването на лица, встъпващи в клира, поради което се счита, че то е характерно за всички православни свещенослужители (Милаш 1911: 497), но е спорен въпросът дали се прилага през XVI и следващите векове¹¹. В изследванията, посветени на този проблем, се отбелязва, че най-вероятно в края на XVII в. (Неселовский 1906: 58–59) или в началото на XVIII в. (Голубинский 1997: 580) дългата коса отново е белег за принадлежност към клира.

---

⁸ В своите тълкувания на книгата на пророк Езекиил блаженный Йероним например пише, че християнските духовници не трябва да бръснат косата на главите си подобно на жреците на Изида и Серапис, нито да пускат дълга коса като варварите, а духовенството трябва да е скромно; освен това те не трябва да сплитат венци на главата си, нито да ги постригват така, че да изглеждат обръснати (Милаш 1911: 496).

⁹ През 691–692 г. в Куполната зала на императорския дворец в Константинопол (фспэлпт, откъдето произтича и названието Трулски събор) се свиква Шестият Вселенски събор. Неговата канонична продукция е впечатляваща. Издадени са 102 канона – съществена част от византийското църковно право. По-специално място сред тях заема втори канон. С него са потвърдени всички канони, утвърдени на поместните събори дотогава и тези на църковните отци, както и т.нар. „апостолски правила“, като по този начин всички те се изравняват с каноните на вселенските събори (Милаш 1911: 430–599).

¹⁰ За папалитра говори константинополският патриарх Герман (715–730) в книгата си „Мистическо размишление“ (*μυστικὴ θεωρία*), като я сравнява с трънения венец на Христос. Тя се споменава и от антиохийския патриарх Петър през XI в. в писмото му до константинополския патриарх Михаил Керуларий (Милаш 1911: 497).

¹¹ Издателите на **Пидалион, т.нар. Кормчая**, в тълкуванията на 21 правило отбелязват, че свещенослужителите на Руската църква постригват косата си подобно на кръст, но не и в средата на главата. Цит. по Милаш 1911: 497. Е. Голубински също отбелязва, че папалитрата е характерна за руското духовенство почти до началото на XIX в. (Голубинский 1997: 578–580).

Лаконичният текст в коментирания османски документ не дава възможност да се определи по-точно типът наложено покаяние – пълно или частично, тъй като стандартно повтарящият се израз е единствено „режат им косите“, след което ги „увожняват и дават църквите им на друг“. Изведените в над 50 документа подобни наказания обаче, най-ранният от които е от 1686 г. (*арзухал* на константинополския патриарх Дионисий IV), а най-късният от 1742 г. (*арзухал* на печкия патриарх Йоаникий III¹²), категорично показват, че още в края на XVII и през XVIII в. представителите на клира очевидно не постригват косата на темето си и „рязането на косите“, като част от налаганите им наказания е символ на низвержението им.

Самите наказания следва да се изпълнят от съответния митрополит (такива са случаите с митрополитите на Силистра, Търново, Одрин, Филибе, София, Анхиало и др.) или от пълномощник на патриарха, ако самият митрополит е подведен под отговорност за забавяне или отказ да изплати сумата от дължимите църковните данъци и такси.

Сравнителният анализ на документите от XVII в. сочи, че няма разлика в наказанията, свързани с допуснатите нарушения при сбирането на църковните данъци в границите на Константинополската патриаршия, Печката или Охридската архиепископия-патриаршия.

През XVIII в., както сочат немалко документи от канцеларията на епископските мукатаи (BOA, D. PSK. 7/114; BOA, D. PSK. 7/90; BOA, D. PSK. 7/134; BOA, D. PSK. 8/65; BOA, D. PSK. 12/143 и др.), все по-често се изискват санкции за наказания **не само на попове, но и на епископи**, когато последните отказват да плащат *мири рюсум*. В арзухала на константинополския патриарх Йерекия III от 1718 г. например е отбелязано: „Когато [митрополитът] наказва съгласно нашите правила **епископите и поповете**, които упорито не плащат *мири рюсум*, като реже косата им, увожнява ги и дава църквите им на други, никой да не му се меси“ (С. ADL. Папка № 1657, док. № 28).

Подобен тип наказания фигурират и в молбата на сръбския патриарх Моисей¹³ от 1722 г. (BOA, D. PSK. 7/90), в тази на охридския архиепископ-патриарх¹⁴ от 1723 г. (BOA, D. PSK. 7/134) и др. Не се различават особено прилаганите наказания в Херцеговина, 20 години по-късно, както сочи молбата на печкия патриарх Йоаникий III¹⁵, съставена преди 12 *сафер* 1155 г. (18.IV.1742) по повод назначението на Теоклит новия митрополит на Херцеговина: „Да не се позволява на никого да се намесва, когато [митрополитът] наказва съгласно правилата **епископи и попове**, които упорито не плащат

---

¹² Печкият патриарх Йоаникий III (1739–1746).

¹³ Патриарх Моисей (6 октомври 1712 – преди 5 юли 1718; 18 август 1718–1724).

¹⁴ Името му не е споменато в молбата и в канцеларската справка. Известно е, че по това време охридски патриарх е Йоасаф II (1719–1745).

¹⁵ Печкият патриарх Йоаникий III (1739–1746).

своите *мири рюсум*, като реже косите им и им отдаде заслуженото“ (BOA, D. PSK. 12/143).

През XVIII в., макар и по-рядко, в отделни документи се срещат наказания, налагани при **нарушаване на църковните правила и канони или други простъпки**. Типичен пример е ферманът на султан Ахмед III (1703–1730) от 2 *ребюлеввел* 1130 (3.02.1718) г., издаден по повод новоназначения митрополит на Белград-и арнавуд (Берат) Никифор. В него дословно е казано: „Когато споменатият духовник наказва поповете, които се противопоставят на плащането на данъци или не спазват **църковните правила** (подч. а.), реже косата им, уволнява ги и дава църквите им на други, никой да не се намесва“ (BOA, D. PSK. 6/66).

През XVIII в., както разкриват няколко молби на константинополския патриарх Йеремяя III от 1721–1722 г. (BOA, D. PSK. 7/114; BOA, D. PSK. 7/91), съставени по повод събираните църковни данъци от казите Видин, Лом и Баня и Созопол и Анхиало и др., църквата прибегва до една от най-крайните мерки за наказание на провинилите се миряни – отлъчване от църквата. Във въпросните молби дословно е казано: „Никой да не се меси в **документите за отлъчване** от църквата, когато се наложи някой *зимми* да бъде наказан и порицан“; „Ако някое лице от общността на *зиммите* трябва да бъде наказано, съгласно изискванията на нашите правила никой не трябва да се намесва в документите за отлъчване от църквата“.

Тук следва да вметна, че според специализираните изследвания църквата прибегва до това възможно най-сурово наказание спрямо пасомите си – анатемосване, т.е. пълно отлъчване, само в краен случай, при най-тежки престъпления и принципно то е много рядко практикувано¹⁶. Наложените санкции в коментираните документи обаче свидетелстват категорично за прилагането му.

С оглед особената тежест на наказанието бих искала да подчертая, че за християнина, особено през Средновековието и османския период, „отнемането на вечния живот е по-голямо нещастие от самата смърт“. Защото, докато смъртта осигурява освобождаването от земните страдания, отлъчването го лишава от утехата на вечния живот, както „плашат“ десетки текстове от това време (Pantazopoulos 1967: 51). Тези, които са нарушили християнския канон, са били прокълнати в живота си, отхвърлени от „стадото Христово“ и са отчуждени от всяка божествена милост и благословии: „чужди, голи и извън богатството на Бога на земята и, нещо повече, след смъртта си не са били разградени...“.

Тези ужасни анатемни красноречиво демонстрират защо отлъчването представлява истинския нож на Църквата, с който тя, образно казано, „отрязва всеки непослушен християнин от тялото си“. Неслучайно през XVII, а и през

---

¹⁶ По-подр. относно църковните наказания и санкции за миряни и духовници вж. Милашъ 1904: 488–500.

следващия век, когато Православната църква активизира всички възможни механизми за дисциплиниране на паството си, отлъчването се налага като едно от ефикасно прилаганите духовни наказания.

В редица случаи в митрополитските берати и фермани се представят в детайли и последвалите сурови мерки след налагането на тази драстична мярка – отлъчването. В споменатия *арзухал* на константинополския патриарх Йеремия III например се отбелязва: „Противоречи на нашите обичаи, споменатите [отлъчени], които се женят, да влизат в църква. А когато по-късно някой отлъчен от църквата *зимми* почине, кадиите, наибите, влиятелните лица и забити да не тормозят поповете с думите: „Вие го приберете!“ (BOA, D. PSK. 7/114).

Т.е. отлъчването на мирянина, както изискват и църковните канони, е последвано от лишаването му не само от причастие и съвместна молитва, а и от тайнството на брака, както и от правото на църковно погребение (Милашъ 1904: 490–491).

Още по-обстоятелствено са изложени санкциите, прилагани към миряните и клира в молбата на константинополския патриарх Паисий II¹⁷ от 1726 г., съставена по повод събираните църковни данъци от Силистра, Бабадаг, Тулча и други кази: „Когато някой *зимми* следва съгласно нашите традиции да бъде наказан за назидание, да няма намеса при изпращане на документите за отлъчване от църквата. Влизането на тези [отлъчени] лица в църква, за да се женят, противоречи на нашите правила. Когато такова лице почине, кадиите, наибите и прочие забити и влиятелни лица да не тормозят поповете, казвайки им „Окажете му почит!“ (BOA, D. PSK. 8/116).

Подобен тип наказания се прилагат през целия XVIII в., както сочи молбата на константинополския патриарх и членовете на Светия Синод от 1779 г. (BOA, D. PSK. 28/52).

Другият тип духовни санкции са пряко свързани с допуснати нарушения в семейно-брачните отношения – едни от най-често „дискутираните“ въпроси в коментираните тук документи и през XVII, и през XVIII в. Правомощията на православните митрополити и епископи в семейно-брачните дела на подведомственото им паство, както красноречиво свидетелстват десетки патриаршески и митрополитски молби, са постоянно нарушавани както от страна на енорийското духовенство и на техните енорияши, така и от представителите на местната османска власт. Достатъчно е да цитирам няколко

---

¹⁷ Патриарх Паисий II оглавява Константинополската катедра четири пъти: 20 ноември 1726 – средата на септември 1732 г. за първи път; август 1740 – след средата на май 1743 – II път; след 29 ноември – преди 2 декември 1743 – 28 септември 1748 – III път; нач. на юни 1751 – нач. на септември 1752 – IV път. Патриаршеството му е типичен пример за проблемите в Константинополската катедра през първата половина на XVIII в. Вж. по-подр. ПЭ 2015: 239.

пояснителни казуса, свидетелстващи за постоянното разминаване между теоретичните постановки и практическото им приложение: „Когато един *зимми* се жени или напуска жена си, той трябва да попита споменатия духовник и неговите епископи“, се отбелязва в *арзухала* на константинополския патриарх Йеремия III от 1718 г. (С. ADL. Папка № 1657, док. № 28).

Идентичен характер имат казусите, отнасящи се до семейно-брачните въпроси на миряните, в молбата на константинополския патриарх Йеремия, съставена преди 22.05.1722 г. по повод събираните църковни данъци от казите Созопол и Анхиало (BOA, D. PSK. 7/91):

„Когато един *зимми* си взема жена или я оставя, без да се обръща към споменатия духовник (става въпрос за митрополита на Созопол Йоасаф) или към неговите епископи, той нанася вреда на *мири рюсум* и това следва да се забрани“.

„Противоречи на традициите ни, когато някои влиятелни лица насилват поповете да женят тази жена с онзи мъж, а също уволняват попове и дават църквите им на други.“

„Поповете да не женят неверници, които нямат разрешение за брак от споменатия духовник.“

В поредица документи от 1723 г. и 1727–1728 г. (BOA, D. PSK. 8/34; BOA, D. PSK. 7/134; BOA, D. PSK. 7/135; BOA, D. PSK. 9/11), свързани със събираните църковни данъци и такси в различните епархии на Константинополската патриаршия и в Охридската архиепископия-патриаршия, този тип постановления са многократно преповтаряни.

Опитите да се парира неправомерното сключване или разтрогване на бракове от страна на енорийски свещеници в различните епархии и особено прибягването до „услугите“ на шериатските съдилища имат и финансови измерения. Както се изтъква в немалко патриаршески молби, така се причинява „недостиг в данъчните постъпления, поради неплащането на такса женитба“.

Този въпрос е обстоятелствено разискван в концепт за *люкм* от 7.03.1741 г. (BOA, D. PSK 12/20), съставен в отговор на изпратения в столицата „подпечатан *арзухал*“ от страна на константинополския патриарх Паисий II¹⁸. Повод за издаването му са възникналите проблеми в „епископия Чернови от каза Русчук“. Документът заслужава по-специално внимание, доколкото в него обстоятелствено са коментирани всички казуси относно сключването и разтрогването на брак, и то през призмата на конкретно възникнал спор между червенския епископ и представителите на местната османска власт:

„Когато нейният епископ – духовникът Клими¹⁹ – е поискал от православната рая таксите за първи, втори и трети брак, които следва да се плащат съгласно условията на мой височайш *берат* и според стария обичай, някои не

---

¹⁸ Паисий II (август 1740 – след средата на май 1743), константинополски патриархът за втори път (Тютюнджиев, Младенов 2005: 315).

¹⁹ Документът внася допълнителна информация за този непознат в литературата червенски епископ.

са платили. Така, те не само са причинили недостиг в данъчните постъпления, но и са нарушили старите правила за женитба, като са карали попове да ги бракосъчетават без разрешението на епископа“.

Широко дискутиран през втората половина на XVIII в. е четвъртият брак, забранен според църковните канони. В *арзухала* на константинополския патриарх и членовете на Светия Синод; съставен преди 23.07.1780 г. (BOA, D. PSK 28/104), например е категорично поставен въпросът за наказание на нарушителите на брачните канони:

„В условията на височайшите берати, връчени на митрополитите, ясно е казано, че когато някой от общността на *зиммите* в противоречие с религиозните правила поиска да си вземе четвърта жена и с тази цел отиде другаде, той следва да бъде смъртен и наказан“; „...На такъв род нарушители в никакъв случай да не се дава разрешение да отиват на други места, за да се женят в противоречие с условията на височайшия *берат* и на нашите стари традиции. А ако това се случи и казаният митрополит ги накаже съгласно изискването на правилата ни, а след това те отидат да търсят по несъответстващ на вероизповеданието ни начин поддръжка, наложеното от митрополита наказание да бъде уважено“.

Този въпрос е лаконично, но ясно поставен в редица от коментиранияте документи от XVIII в.: „Съгласно традициите, едно лице от общността на *зиммите* може да се жени само до три пъти. Повече женитби са в противоречие с установените правила“.

По-особен случай са констатираните провинения от църковен и светски характер, изискващи намесата на централната и локална османска власт (най-вече обвинения за причинени размирици сред раята). С нейна подкрепа, както става ясно от коментиранияте документи, църквата имала възможност да включи в арсенала си и светски наказания. При подобни случаи правомощията на съответните архиереи са ясно разписани: „Когато се наложи поп, монах или калугерка да бъде задържан с разрешение на съда, прави го споменатият духовник“ (BOA, D. PSK. 8/116).

Във всички разисквани документи, почти без изключение, е поставен въпросът за правомощията на църковните съдилища. Както сочат наличните източници и изследвания, Синодалният съд не само разглежда конфликтите между духовенството, но и между духовенството и миряните, споровете между миряните и нещо повече – между османците, които повдигат съдебните си искания срещу християните в присъствието на патриарха (Pantazopoulos 1967: 44, вж. бел. 34).

Така в края на XVIII в. и особено по време на патриаршеството на Самуил I²⁰ юрисдикцията на духовните съдилища постепенно се изяснява, като от

---

²⁰ Самуил I, уличен в злоупотреби и неправомерно унищожаване на Охридската архиепископия-патриаршия, на два пъти оглавява Константинополската патриаршия: от 4 юни 1763 до 16 ноември 1768 г. – за първи път; от 17 ноември 1773 до 24 декември 1774 г. – за втори път (Тютюнджиев, Младенов 2005: 315).

Константинопол тя се разпространява и в провинциите. Конкретните си познания за водене на гражданските дела, както подчертава N. Pantazopoulos и както разкриват и коментиратите текстове, духовенството придобива най-вече от т.нар. Нехабиблос, съставен през 1345 г. и Nomocanon-а на Мануел Малакос, съставен през 1561 г. Наличните източници сочат, че до ср. на XVIII в. широко приложение в практиката намира Nomocanon-ът на Малакос, тъй като е съставен на разговорен език и съдържа обширни казуси, свързани с църковното семейно право. В средата на XVIII в. обаче той е изместен от Нехабиблос-а, публикуван през 1744 г. във Виена и отпечатан 8 пъти до 1830 г.²¹.

Съпоставителният анализ на коментиратите документи разкрива не само пълния регистър на прилаганите църковни наказания спрямо клира и миряните, но и сочи, че на целия Балкански полуостров по време на османското управление правото, прилагано от Църквата, е или византийско, въведено до завоеванието в Сърбия и България, или разпространено и разширено на гръцки език, въведено във Влашко и Молдова.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Извори / Primary Sources

Архивни източници / Archival sources

C. ADL.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, Cevdet Adliye. Папка № 1657, док. № 28.

BOA, D. PSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul. Фонд „Piskopos kalemі“, част от сериите на Veb-i deftero: D. PSK. 1/65, D. PSK. 6/66, D. PSK. 7/90, D. PSK. 7/91, D. PSK. 7/114, D. PSK. 7/134, D. PSK. 7/135, D. PSK. 8/34, D. PSK. 8/52, D. PSK. 8/65, D. PSK. 8/116, D. PSK. 9/11, D. PSK 12/20, D. PSK. 12/26, D. PSK. 12/143, D. PSK. 28/52, D. PSK 28/104.

Библия 1982: Библия. Сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет. Издава Св. синод на Българската църква. София: Синодално издателство. [**Biblia 1982:** Biblia. Sirech knjigite na Sveshtenoto pisanie na Vehtiya i Noviia zavet. Izdava Sv. sinod na Balgarskata tsarkva. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.]

Кабрда 1957: Кабрда, Й. Два берата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII век. // *Известия на Института за българска история*, VII, 378–405. [**Kabrda 1957:** Kabrda, Y. Dva berata na Sofiyskia i Vidinskia mitropolit ot parvata polovina na HVIII vek. // *Izvestia na Instituta za balgarska istoria*, VII, 378–405].

---

²¹ Тази широка употреба доказва, че епископските съдилища, като продължение на официалната византийска правна традиция прилагат в практиката официалното римско право, тъй като Нехабиблос-ът представлява своеобразно резюме на византийското законодателство на Лъв Мъдри. То, от своя страна, е перифразирана форма на законодателството, съставено на латински от Юстиниан. По този начин според Н. Пантазопулос епископските съдилища прилагат право, което въпреки външната гръцка форма, всъщност е чуждо на правните възгледи на хората, които го прилагат (Pantazopoulos 1967: 46).

Kabrda 1951: Kabrda, J. Les Anciens Registres Turcs des Cadis de Sofia et de Vidin et Leur Importance pour l'Histoire de la Bulgarie. // *Archiv orientální*. XIX, Praha.

Kabrda 1955: Kabrda, J. Les documents turcs relatifs aux Impôts Ecclésiastiques prélevés sur la population Bulgare au XVIIe siècle. // *Archiv orientální*, XXIII, Praha, 136–169.

Литература / Secondary Sources

Голубинский 1997: Голубинский, Е. *История русской церкви*. Т. 1, Москва. [Golubinskiy 1997: Golubinskiy, E. *Istoriya russkoy tserkvi*. Т. 1, Moskva.]

Милашъ 1904: Милашъ, Н. *Православно църковно право*. София: Печатница „Св. София“. [Milash 1904: Milash, N. *Pravoslavno tsarkovno pravo*. Sofia: Pechatnitsa „Sv. Sofia“]

Милашъ 1911: Милашъ Н., еп. Далматино-Истрийский. *Правила Святой православной Церкви съ толкованіями*. Т. I. Санкт-Петербург: Издание С.-Петербургской Духовной Академіи. [Milash 1911: Milash N., ep. Dalmatino-Istriiskiyy. *Pravila Svyatoy pravoslavnoy Tserkvi sa tolkovaniyami*. Т. I. Sankt-Peterburg: Izdanie S.-Peterburgskoy Duhovnoy Akademii.]

Мутафова 2013: Мутафова, К. *Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век*. Велико Търново: Издателство „Фабер“. [Mutafova 2013: Mutafova, K. *Religia i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsia ot XV–XVIII vek, Veliko Tarnovo*].

Неселовский 1906: Неселовский, А. *Чины хиротесий и хиротоний: Опыт историко-археологического исследования*. Каменец-Подольск. [Neselovskiy 1906: Neselovskiy, A. *Chin hirotesiy i hirotoniy: Opt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya*. Kamenets-Podolysk.]

ПЭ 2015: Православная Энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексий II и по благословию Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 37, Москва. [PE 2015: Pravoslavnaya Entsiklopediya pod redaktsiyey patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Aleksiy II i po blagosloveniyu Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla. Т. 37, Moskva.]

Тричковић 1980: Тричковић, Р. Српска црква средином XVII века. // *Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2*, Београд, 61–162. [Trichković 1980: Trichković, R. *Srpska tsrkva sredinom XVII veka*. // *Glas SANU 320, Odeljenje istorijskih nauka 2, Beograd, 61–162*.]

Тютюнджиев, Младенов 2005: Тютюнджиев, Ив., М. Младенов. *Светска и духовна власт в Европа и света* (Историко-хронологически справочник). В. Търново [Tyutyundzhiev, Mladenov 2005: Tyutyundzhiev, Iv., M. Mladenov. *Svetska i duhovna vlast v Evropa i sveta* (Istoriko-hronologicheski spravochnik). V. Tarnovo]

Шулетић 2010: Шулетић, Н. Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (BOA, KK 2542-33). // *Српске студије*, Књ. 1, Београд, 177–193. [Shuletić 2010: Shuletić, N. Podatsi o beratima arhijereja Režke i Ohridske arhiepiskopije u defteru prihoda Kantselarije tsrkvenih mukata (BOA, KK 2542-33). // *Srpske studije*, Knj. 1, Beograd, 177–193].

Pantazopoulos 1967: Pantazopoulos, N. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Institute for Balkan Studies. 92, Thessaloniki.

Yavuz 1984: Yavuz, E. Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu. // *Belleten*, C. XLVII, Ekim 1983, S. 188, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 1119–1149.

Κονόρτας 1998: Κονόρτας, Π. *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα)*. Αλεξάνδρεια.